

ASOSIY SHARQ TILI LEKSIKOLOGIYASI (TURK TILI) BO'YICHA

Shorasulova Arofat Ibroxim qizi

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti, turk tili o'qituvchisi,

e-mail: shorasulovaarofat@gmail.com

+99899-391-38-71

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18770059>

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tezisda turk tili leksikologiyasining nazariy asoslari, tarixiy shakllanish jarayoni, leksik qatlamlari, o'zlashma so'zlar tizimi, semantik munosabatlar hamda zamonaviy turk tilida leksik birliklarning rivojlanish tendensiyalari faktik manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda turk tilining agglutinativ tuzilishi, so'z yasash modellari, sinonimiya, antonimiya, omonimiya hodisalari va terminologik tizimi ilmiy adabiyotlarga tayangan holda yoritilgan. Ma'lumotlar turkologiya sohasidagi nufuzli manbalar asosida berilgan bo'lib, har bir fikr tegishli adabiyotlarga havola qilinadi.

Kalit so'zlar: Turk tili, leksikologiya, agglutinatsiya, o'zlashma so'zlar, sinonimiya, omonimiya, terminologiya, semantika, turkologiya, so'z yasalishi.

Аннотация: В данной научной тезисе анализируются теоретические основы лексикологии турецкого языка, процесс её исторического формирования, лексические пласты, система заимствованных слов, семантические отношения, а также современные тенденции развития лексических единиц в турецком языке на основе фактических источников. В исследовании освещаются агглютинативная структура турецкого языка, модели словообразования, явления синонимии, антонимии и омонимии, а также терминологическая система с опорой на научную литературу. Материалы представлены на основе авторитетных источников в области тюркологии, при этом каждое положение сопровождается соответствующими ссылками на литературу.

Ключевые слова: турецкий язык, лексикология, агглютинация, заимствованные слова, синонимия, омонимия, терминология, семантика, тюркология, словообразование.

Abstract: This scientific thesis analyzes the theoretical foundations of Turkish lexicology, its historical development process, lexical layers, the system of borrowed words, semantic relations, and contemporary trends in the development of lexical units in modern Turkish based on factual sources. The study examines the agglutinative structure of the Turkish language, word formation models, the phenomena of synonymy, antonymy, and homonymy, as well as the terminological system with reference to scholarly literature. The data are presented based on authoritative sources in the field of Turkology, and each statement is supported by relevant academic references.

Keywords: Turkish language, lexicology, agglutination, borrowed words, synonymy, homonymy, terminology, semantics, Turkology, word formation.

Kirish

Turk tili Oltoy tillari oilasiga mansub bo'lib, agglutinativ tuzilishga ega til sifatida turkologiyada keng o'rganilgan [1, 45-bet]. Leksikologiya tilshunoslikning lug'aviy tarkibni o'rganadigan sohasi bo'lib, unda so'zlarning ma'nosi, kelib chiqishi, shakllanishi va funksional xususiyatlari tadqiq etiladi [2, 12-bet].

Turk tilining leksik tarkibi tarixiy jihatdan qadimgi turkiy davr, o'rta turkiy davr va yangi turk tili bosqichlariga ajratiladi [3, 78-bet]. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, xususan, Orxon-

Yenisey bitiklari turk leksikasining dastlabki qatlamlarini aniqlashda asosiy manba hisoblanadi [4, 102-bet].

Zamonaviy turk tilining lugʻaviy tarkibi mahalliy turkiy soʻzlar, arabcha va forsha oʻzlashmalar hamda Yevropa tillaridan kirib kelgan soʻzlardan iborat ekani ilmiy manbalarda qayd etilgan [5, 67-bet].

Metodologiya

Tadqiqotda tavsifiy (deskriptiv), qiyosiy-tarixiy va struktur-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Turk tilining lugʻaviy birliklari ilmiy lugʻatlar va akademik tadqiqotlar asosida oʻrganildi [6, 23-bet].

Qiyosiy metod yordamida qadimgi turkiy va zamonaviy turk tili leksik birliklari oʻrtasidagi farqlar aniqlanib, semantik siljishlar oʻrganildi [3, 112-bet]. Struktur tahlil esa soʻz yasaliş modellari va affiksatsiya jarayonlarini koʻrsatishda qoʻllanildi [7, 54-bet].

Natijalar

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, turk tilining asosiy leksik qatlamini tub turkiy soʻzlar tashkil etadi. Bu qatlam kundalik hayot, tabiat, inson faoliyati va qarindoshlik terminlari bilan bogʻliq birliklarni oʻz ichiga oladi [1, 89-bet].

Arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlar asosan diniy, ilmiy va adabiy sohalarga oid terminologiyani tashkil etgan [5, 72-bet]. XIX–XX asrlarda fransuz tilidan koʻplab madaniy va siyosiy terminlar kirib kelganligi qayd etilgan [8, 134-bet].

Soʻz yasaliş affiksatsiya orqali amalga oshiriladi va bu jarayon turk tilining agglutinatív xususiyatini yaqqol namoyon etadi [7, 61-bet]. Masalan, -lik, -ci, -siz affikslari yordamida yangi leksik birliklar hosil qilinadi [6, 47-bet].

Sinonimiya hodisasi turk tilida keng rivojlangan boʻlib, koʻpincha tub turkiy va oʻzlashma soʻzlar oʻrtasida sinonimik qatorlar shakllangan [9, 118-bet].

Tahlil va muhokama

Turk tili leksikologiyasini chuqur tahlil qilish jarayonida eng avvalo uning tarixiy qatlamlarini ilmiy asosda ajratish zarurati yuzaga keladi. Tilning lugʻaviy tarkibi tarixiy davrlar kesimida oʻzgarib borgan boʻlib, bu jarayon siyosiy, madaniy va diniy omillar bilan chambarchas bogʻliqdir. Qadimgi turkiy davr leksikasi, xususan, Orxon-Yenisey bitiklarida qayd etilgan birliklar turk tilining dastlabki yozma manbalarini tashkil etadi va ushbu yodgorliklar siyosiy-harbiy terminologiya, davlat boshqaruvi, ijtimoiy tuzum hamda etnik nomlarning qadimgi shakllarini saqlab qolgan [4, 110-bet]. Bu manbalarda uchraydigan “qan”, “beg”, “budun”, “yabgu” kabi birliklar turk tilining ijtimoiy-siyosiy leksikasining asosini tashkil etganini koʻrsatadi [3, 95-bet].

Qadimgi turkiy davr leksikasi asosan tub turkiy ildizlardan iborat boʻlib, unda oʻzlashma elementlar deyarli uchramaydi. Bu holat tilning ichki resurslari asosida shakllangan lugʻaviy tizim mavjud boʻlganini tasdiqlaydi [1, 90-bet]. Qadimgi yodgorliklarda tabiiy hodisalar, qarindoshlik munosabatlari, chorvachilik va harbiy faoliyat bilan bogʻliq soʻzlar ustuvor oʻrinni egallagan [12, 144-bet]. Demak, leksik tarkib oʻsha davr jamiyatining turmush tarzini aks ettiruvchi asosiy koʻrsatkichlardan biri boʻlgan.

Oʻrta turkiy davrga kelib, islom sivilizatsiyasining taʼsiri natijasida arab va fors tillaridan koʻplab oʻzlashmalar kirib kelgan. Bu jarayon ayniqsa diniy, huquqiy, falsafiy va ilmiy terminologiyada yaqqol kuzatiladi [5, 75-bet]. Masalan, “ilm”, “adab”, “hukm”, “qonun” kabi birliklar arab tilidan kirib, turk tilining lugʻaviy tizimida mustahkam oʻrin egallagan [9, 120-

bet]. O'zlashma birliklarning kirib kelishi natijasida sinonimik qatorlar shakllangan. Ayrim hollarda tub turkiy birliklar faol qo'llanishdan chiqib ketgan yoki uslubiy jihatdan cheklangan [9, 123-bet].

Semantik jihatdan bu jarayon ma'no kengayishi va torayishi kabi hodisalarga olib kelgan. Masalan, arab tilidan kirgan ayrim terminlar dastlab diniy kontekstda qo'llangan bo'lsa, keyinchalik umumiy ma'no kasb etgan [2, 48-bet]. Bu holat semantik adaptatsiya jarayonining natijasi sifatida baholanadi.

XX asr boshlarida Turkiyada amalga oshirilgan til islohoti leksik tizimga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Tilni "tozalash" siyosati doirasida arab-fors o'zlashmalarining o'rniga turkiy ildizlarga asoslangan yangi birliklar joriy etildi [10, 56-bet]. Masalan, "maarif" o'rniga "e'gitim", "mektup" o'rniga "betik" kabi variantlar taklif qilingan. Ayrim yangi birliklar ommalashgan bo'lsa, ayrimlari faol qo'llanilmay qolgan. Bu jarayon til siyosatining lug'aviy tizimga bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Turk tilining agglutinatív tuzilishi leksik boylikning ortishida muhim omil hisoblanadi. Affiksatsiya yordamida yangi so'zlar yasash jarayoni juda faol bo'lib, -lik, -ci, -siz kabi qo'shimchalar keng qo'llanadi [7, 61-bet]. Bu affikslar yordamida abstrakt tushunchalar va kasb nomlari hosil qilinadi [6, 47-bet]. Agglutinatívlík tufayli so'z yasalishi tizimli va izchil xarakterga ega.

Semantik munosabatlar tahlilida polisemiya muhim o'rin tutadi. Turk tilida ko'p ma'nolilik hodisasi kontekst asosida aniqlanadi [2, 48-bet]. Bu hodisa lug'aviy birliklarning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Omonimiya esa fonetik o'xshashlik natijasida yuzaga keladi va ayrim hollarda grammatik shakllar bilan farqlanadi [9, 131-bet].

Sinonimiya masalasi turk tilida o'ziga xos xususiyatga ega. Ko'pincha tub turkiy va o'zlashma birliklar sinonimik juftlik hosil qiladi. Masalan, turkiy kelib chiqishga ega birlik va arabcha kelib chiqishga ega birlik ma'no jihatdan yaqin bo'lishi mumkin [9, 118-bet]. Bu holat tilning ko'p qatlamli tuzilishini namoyon etadi.

Terminologiya tizimi esa zamonaviy ilm-fan va texnologiya taraqqiyoti bilan bog'liq holda shakllanadi. XX–XXI asrlarda ingliz va fransuz tillaridan kirib kelgan terminlar ko'paygan [8, 142-bet]. Xalqaro terminlarning moslashuvi fonetik va morfologik adaptatsiya jarayoni orqali amalga oshadi.

Shuningdek, leksik tizimda dialektal birliklarning ham o'rni mavjud. Dialekt so'zlari adabiy tilga nisbatan cheklangan hududiy qo'llanishga ega bo'lsa-da, ular tilning umumiy lug'aviy boyligini tashkil etadi [12, 150-bet].

Tarixiy taraqqiyot jarayonida turk tilining lug'aviy tarkibi ichki va tashqi omillar ta'sirida boyib borgan. Ichki omillar sifatida so'z yasash modellari va semantik kengayish jarayonlari, tashqi omillar sifatida esa madaniy aloqalar va siyosiy ta'sirlar namoyon bo'ladi [1, 132-bet].

Umuman olganda, turk tili leksik tizimi dinamik va ko'p qatlamli tizimdir. Uning shakllanishi qadimgi turkiy davrdan boshlab zamonaviy davrgacha uzluksiz rivojlanish jarayonini bosib o'tgan. Tarixiy yodgorliklar, islom sivilizatsiyasi ta'siri, til islohoti hamda globalizatsiya jarayonlari turk tilining lug'aviy tarkibini shakllantirgan asosiy omillar sifatida baholanadi.

Xulosa

Turk tili leksikologiyasi ko'p qatlamli va tarixiy jihatdan boy tizimga ega. Uning asosiy qismini tub turkiy so'zlar tashkil etsa-da, arab, fors va Yevropa tillaridan kirib kelgan

o'zlashmalar muhim o'rin tutadi. Agglutinativ tuzilish so'z yasalish jarayonini faol rivojlantiradi. Semantik munosabatlar, sinonimiya va polisemiya hodisalari esa lug'aviy boylikni oshiradi. Zamonaviy til siyosati va globalizatsiya jarayonlari turk leksikasining yangilanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ergin M. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2009, 45–132-betlar.
2. Aksan D. *Her Yönüyle Dil*. Ankara: TDK Yayınları, 2007, 12–48-betlar.
3. Tekin T. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, 2010, 78–112-betlar.
4. Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972, 102–110-betlar.
5. Korkmaz Z. *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2003, 67–75-betlar.
6. Banguoğlu T. *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2011, 23–47-betlar.
7. Lewis G. *Turkish Grammar*. Oxford University Press, 2000, 54–61-betlar.
8. Johanson L. *Turkic Languages*. London: Routledge, 1998, 134–142-betlar.
9. Hatiboğlu V. *Türk Dilinde Anlam*. Ankara: TDK Yayınları, 1982, 118–131-betlar.
10. Lewis G. *The Turkish Language Reform*. Oxford University Press, 1999, 56-bet.
11. Gökalp Z. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1976, 89–95-betlar.
12. Ercilasun A. B. *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013, 140–158-betlar.